УДК 37.091.212/3

DOI: <https://doi.org/10.32405/2413-4139-2018-2-16-23>

Таїсія Грицишина,
ORCID ID 0000-0002-2150-6348
Юліана Савченко,
ORCID ID 0000-0001-5503-1953
м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ТА МЕТОДИ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ СТАРШИХ КЛАСІВ

Анотація.

У статті проаналізовано проблеми професійного вибору обдарованих підлітків, психологічні особливості їх професійного самовизначення. Розкрито поняття, які визначають зміст і задачі професійної діагностики та профконсультування старшокласників.

Ключові слова: інтелектуально обдаровані старшокласники; профорієнтація; професійне самовизначення; професійна інформація; комплексна професійна діагностика.

Необхідність вивчення, аналізу та розв'язання проблеми профорієнтації зумовлена зміною стану та тенденцій розвитку національної економіки в цілому і ринку праці зокрема, а також підготовки молодого покоління до майбутньої професійної діяльності.

У державній концепції системи професійної орієнтації зазначено, що професійна орієнтація населення є науково обґрунтованою системою взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізацію здатності до професійної діяльності особистості, виявлення її здібностей, інтересів, можливостей та інших чинників, що впливають на вибір професії. Необхідно зважати на той факт, що кількість професій швидко змінюється. Науковці зазначають, що впродовж кожних 10 років виникає приблизно 5000 нових професій, причому зазнають змін характер і зміст діяльності в межах як нових, так і старих професій. Більшість назв нових професій є запозиченими з досвіду зарубіжних фірм, а деякі є модифікованими назвами професій, які вже існують.

Інтелектуально обдарованому підлітку легше і важче обрати власний життєвий шлях. Важче йому може бути, тому що можливості вибору здаються йому безмежними, а легше, тому що можливості дійсно, якщо не й безмежні, то досить широкі. З огляду на це, постає чітка необхідність у розумінні специфіки професійного вибору в підлітків із високими здібностями, у визначенні стратегій діяльності головних учасників освітнього процесу: вчителів, психологів, самих підлітків і батьків.

Проблему професійного самовизначення досліджували Л. Божович, М. Гінзбург, А. Мудрик, які вивчали її в контексті зв'язку з життєвими перспективами і плануванням майбутнього професійного шляху. Так, Т. Афанасьєва та Д. Фельдштейн розглядають професійне самовизначення з точки зору соціального самовизначення, а К. Абульханова-Славська, Є. Климов і М. Пряжников наголошують на зв'язку професійного самовизначення із розвитком особистості [1–6].

Реформування загальноосвітньої та професійної освіти потребує переосмислення системи профорієнтаційної орієнтації. В організації й проведенні профорієнтаційної діяльності з підготовки учнів до професійного самовизначення має проявлятися гнучкість, оскільки в умовах ринку праці не гарантується оплачувана діяльність упродовж усього трудового життя, особливо в межах однієї професії. Відповідно до цього, одним із головних завдань професійної орієнтації має бути сприяння розвитку в інтелектуально обдарованих учнів таких якостей, як здатність до професійного вдосконалення, готовність переключатися з однієї діяльності на іншу, тобто бути професійно та соціально мобільними.

Питання профорієнтаційної діяльності інтелектуально обдарованих учнів старших класів важливо розглядати спеціально, як систему освітніх послуг, спрямовану на засвоєння ними знань про соціально-економічні та психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування вміння аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також власні професійно значущі якості, способи та засоби їхнього розвитку.

Світ професій величезний, тому обдарованим учням старших класів необхідна допомога, щоб зрозуміти, що для пошуку власного покликання, спеціальності необхідно підходити з урахуванням трьох складників, а саме: «Хочу!» + «Можу!» + «Треба!». Однак, не завжди наші «Хочу!» співпадають з «Можу!» з різних причин: стан здоров'я, матеріальне положення тощо. Також не завжди просто знайти гідне застосування наявним знанням та вмінням.

Проблеми обдарованих є досить різними, але в контексті профорієнтації виділяють декілька головних проблем, що виникають в обдарованих учнів у процесі професійного самовизначення. Необхідно зазначити їх.

Уявлення учнів про світ професій не завжди відповідає реальності. У багатьох випадках це можна пояснити тим, що інформацію про цей світ вони переважно отримують, від родичів, знайомих, друзів, із засобів масової інформації та, навіть, з анекдотів. Характерною для підліткового та юнацького віку є орієнтація на «зовнішній» бік трудової діяльності. Важливу роль відіграє й сучасна культура, яка романтизує одні професії та зневажливо ставиться до інших.

Інтелектуально обдаровані діти часто змушені визначатися у професійному відношенні раніше за однолітків, оскільки вони не лише випереджають у розвитку, а й нерідко змушені раніше спеціалізуватися на певній галузі науки, мистецтва, музики тощо. Такий ранній варіант самовизначення часто змушує витратити час, фінанси та зусилля всієї сім'ї, відмовлятися від можливих інших планів. Причому раннє самовизначення вимагає від обдарованих дітей соціальної та емоційної зрілості, навичок довготермінового планування. Оскільки їхній інтелектуальний розвиток може набагато випереджати соціально-емоційний, то такий розрив стає джерелом специфічних проблем.

На певному етапі розвитку інтелектуально обдарований підліток може захоплюватися іншою предметною сферою і зрозуміти, що саме в ній хоче себе реалізовувати. Проте усвідомлення того, як багато сил, часу, сімейних ресурсів витрачено на розвиток здібностей, що виявилися в дитинстві, може призвести до «придушення» широкого інтересу, який проявився пізніше. Підліток може не «озвучити» ситуацію, яка склалася, захищаючи себе і близьких від тягара переосмислення напрямів вибору [3].

Інтелектуально обдарованих підлітків часто вирізняє різноманіття пізнавальних інтересів і схильностей. Більшість з них володіють широкою сферою інтересів, показують чудові успіхи з освітніх предметів, беруть активну участь у позашкільних заняттях (гуртках, ансамблях, студіях, різних факультативах тощо). Оскільки їхні здібності є високо розвиненими,

то досягнення в різних сферах часто бувають також досить високими: перемоги в конкурсах, на олімпіадах, грамоти, призи, нагороди тощо. Перед ними відкривається значна кількість варіантів професійного самовизначення, часом взаємовиключних. Такі учні часто метушаться та не мають снаги обрати один, більш привабливий варіант: вони беруться за одну справу, кидають, потім починають виконувати щось інше, а потім знову кидають [7].

Характерною особливістю для інтелектуально обдарованих учнів старших класів є низький рівень саморегуляції [9]. Такі учні в окремих випадках демонструють чудову саморегуляцію. Уже в середніх класах під час навчання в ЗЗСО такі учні ставлять перед собою серйозні цілі, продумують засоби і способи їх досягнення. Однак характерні серйозні проблеми саморегулювання зводяться до невміння:

- вибудувати тимчасову перспективу (плани в тимчасовій протяжності). Згідно з цим підходом, будують ретельні «далекоглядні» плани, тоді як «найближчі» – вирізняються непослідовністю (знає, чим буде займатися через 10 років, але невпевнений у тому, чим буде займатися завтра);

- невміння довести серйозну справу до кінця. Учень може виконати складний проект, але ближче до закінчення втрачає інтерес до нього («я і так зрозумів, навіщо далі працювати»);

- неможливість займатися тим, що не подобається. Необхідно зауважити, що позиція займатися лише тим, що цікаво, характерна для багатьох обдарованих підлітків. У них нерідко буває невисокий бал за контрольні роботи. Виявляється, що вони з цікавістю виконують складні завдання, легкі їм нецікаві, а тому допускають помилки через неухильність.

Вибір професії обдарованою дитиною – це складний і довготривалий процес. Можна виділити такі небезпеки під час його проходження: затягування та відкладання процесу професійного самовизначення; раннє самовизначення, що вважається позитивним фактором, проте, тут також є мінуси, тому що таке захоплення нерідко зумовлено випадковими, ситуативними факторами. Учень часто орієнтується лише на зміст діяльності, не помічаючи інших її аспектів. Окрім цього, світ професій часто здається таким дітям чорно-білим: у «хорошій» професії все добре, у «поганій» – все погано. У майбутньому таке сприйняття може призвести до розчарування.

Завдання профорієнтації полягає в: ознайомленні учнів з професіями та правилами їх вибору; вихованні спрямованості на самопізнання, що є основою професійного самовизначення; формуванні вміння порівнювати власні здібності з вимогами щодо набуття конкретної професії; складати на цій основі реальний план оволодіння професією, а також забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості.

Компонентами профорієнтаційної діяльності є професійна інформація, професійна діагностика, професійна консультація [5].

Професійна інформація – це психолого-педагогічна система формування в особистості активної профорієнтаційної позиції, що відповідає суб'єктивним та об'єктивним умовам вільного та свідомого професійного самовизначення особистості. Вона надає учням можливість ознайомитися з різними професіями, що пов'язані з ними змістом трудової діяльності, вимогами, дізнатися про те, що ці професії надають людині, а також про те, де ними можливо оволодіти.

Професійна діагностика – це система психологічного вивчення особистості з метою виявлення її професійно значущих властивостей та якостей. Для деяких спеціальностей вона є неминучою, а ігнорування цього важливого аспекту пов'язано з ризиком непридатності особистості в професії.

Професійна консультація – це надання особистості на основі професійної діагностики науково обґрунтованої допомоги щодо оптимальних для неї напрямів та засобів професійного самовизначення. Вона має на меті отримання учнями освіти прийомом самооцінювання власних якостей із метою з'ясування їх відповідності вимогам професії. Мріючи про певну професію, учні мають замислюватися: «Чи справді я підходжу для такої професійної діяльності?» Для відповіді на це питання вони мають знати вимоги професії до людини, яка її обрала. Такі вимоги розроблено до багатьох професій.

Результатом професійної орієнтації є наявність в учнів сформованого самовизначення. З огляду на вищесказане, можна зауважити, що профорієнтаційна діяльність може здійснюватися лише через **процес розвитку професійного самовизначення особистості**.

Словник психолога-практика трактує термін «професійне самовизначення» як вибір особистістю виду майбутньої професійної діяльності, що відбувається на засадах наявних у неї професійних нахилів, інтересів і сформованих здібностей. Сутність професійного самовизначення полягає в усвідомленні особистістю відповідності власних можливостей психологічним вимогам професії, ролі в системі соціальних відносин і відповідальності за виконання зобов'язань, що виникають у зв'язку зі зробленим вибором [8].

Професійне самовизначення це не одноразова дія, а довготривалий багаторічний процес, що відбувається практично впродовж усього життя людини, сприяючи розвитку особистості та більш ефективному залученню до трудової діяльності. Необхідно зауважити, що, навіть, сформовані й успішні спеціалісти нерідко опиняються перед необхідністю знову й знову порівнювати власну професію з системою цінностей, тому що без цього діяльність може стати для них безглуздою та непотрібною. Таким чином, професійне самовизначення обдарованої дитини ми розуміємо як самостійний вибір професії, здійснений через аналіз внутрішніх можливостей, зокрема, інтересів і здібностей, а також співвіднесення їх з вимогами обраної професії.

Отже, поняття «професійне самовизначення» і «профорієнтаційна діяльність» відтворюють процес професійного становлення особистості, але з різних боків: з одного боку – припускає активну діяльність самої людини, а з іншого – певну допомогу професіонала, що дає змогу краще зорієнтуватися в складному і різноманітному світі професій. Тому у відділі діагностики обдарованості Інституту обдарованої дитини НАПН України працюють психологи, одним із напрямів дослідження яких є профорієнтаційна діяльність з обдарованими дітьми, зокрема, з інтелектуально обдарованими учнями старших класів.

Так, науковцями й практичними психологами Інституту обдарованої дитини НАПН України було розроблено комплексну профорієнтаційну психолого-діагностичну систему для учнів старших класів та молоді «ПрофорієнтаціЯ». Система комплексно діагностує особистісні та характерологічні особливості, прогнозує освітні та професійні успішності особистості в різних сферах діяльності (*підприємницькій, соціальній, пов'язаній з ризиком, конвенціональній, артистичній, техніко-реалістичній, природо-реалістичній, інтелектуальній*), що дає змогу в майбутньому свідомо та обґрунтовано здійснити професійний вибір.

Підліток, який обирає професійний шлях розмірковує над серйозними питаннями, насамперед про самого себе: «Хто я? Який я? Чого я хочу зараз та в майбутньому? Чи зможу я впоратися? Чи підходить мені ця професія?»

Вибір професії можна вважати правильним, якщо:

- майбутня професія цікавить та викликає бажання дізнатись про неї більше («**ХОЧУ!**» – бажання, інтереси, схильності);
- підліток має якості професійно важливі для майбутньої професії («**МОЖУ!**» – знання, здібності, стан здоров'я);
- майбутня професія має попит на ринку праці («**ТРЕБА!**» – потреба в спеціалістах).

Таким чином, проходячи комплексну профдіагностику «ПрофорієнтаціЯ», інтелектуально обдарований учень старших класів ЗЗСО має можливість більше дізнатися про себе; з'ясовує, що він хоче отримати від професії, від діяльності, від свого життя; вивчає власні інтереси та схильності; досліджує їх, виявляє професійно важливі якості, отримує конкретні рекомендації вибору професії (або освітнього профілю) та збалансованого особистісного розвитку.

Згідно з результатами комп'ютерного профорієнтаційного дослідження за системою «ПрофорієнтаціЯ» його учасники отримують:

- звіт, що містить опис інтересів та здібностей;
- детальну характеристику особистості;

Рис. 1. Трикомпонентна структура вибору майбутньої професії

- професіографічну інформацію;
- рекомендації щодо особистісного розвитку та вибору майбутньої професії.

Після проходження діагностики психологи проводять профконсультації.

Профконсультація передбачає індивідуальну бесіду, під час якої складається індивідуальний професійний план. Діяльність здійснюється враховуючи результати профдіагностики з врахуванням отриманої учнями старших класів професійної інформації. Під час профконсультації ми формуємо:

- професійну ціль;
- послідовність найближчих і більш віддалених цілей, що плануються;
- шляхи та засоби досягнення цілей;
- труднощі та можливі перепони для досягнення цілі;
- професійно важливі потенціали;
- запасний варіант цілей і шляхів їх досягнення на випадок виникнення перепон.

Головна проблема полягає в труднощах, пов'язаних із прийняттям рішень, тому профконсультант працює з причинами труднощів та їх подоланням.

Профорієнтація інтелектуально обдарованих дітей є складним процесом, оскільки в них виникає багато психологічних проблем, а саме: несформовані професійні інтереси; нонконформізм; занурення у філософські проблеми; невідповідність між фізичним, інтелектуальним і соціальним розвитком. На момент вибору професії учні не мають достатньо знань про: себе, вимоги, що висуває професія; кон'юнктуру ринку праці тощо. Окрім цього, у них часто несформована потреба в професійному самовизначенні, необхідності заробляти на життя. Отже, соціальна ситуація інтелектуально обдарованого учня старших класів передбачає суперечність між необхідністю професійного самовизначення та недостатнім розвитком особистісних якостей, відсутністю сформованих мотивів для цього.

З одного боку, інтелектуальна обдарованість надає учням старших класів перевагу перед однолітками в багатьох видах професійної діяльності, які в більшості випадків її усвідомлюють. Це усвідомлення надає впевненості у власних силах, а в перспективі у них значно менший страх перед майбутнім. З іншого боку, постає розуміння того, що вони можуть досягти успіху в різних видах діяльності значно ускладнює проблему вибору через значну кількість можливих варіантів.

Таким чином, сенс профорієнтаційної діяльності полягає в поступовому формуванні внутрішньої готовності інтелектуально обдарованих учнів старших класів до свідомого й самостійного вибору професії, що відповідає індивідуальним особливостям, а також співвідноситься з вимогами ринку праці.

Використані літературні джерела

1. Асмолов А. Г. Образование как расширение возможностей развития личности (от диагностики отбора – к диагностике развития) / А. Г. Асмолов, Г. А. Ягодин // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 6–13.
2. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 192 с.
3. Бельская Н. А. Ценностные ориентации старшеклассников с признаками интеллектуально-академической и творческой одаренности / Н. А. Бельская // Одаренный ребенок. – 2016. – № 2. – С. 106–119.
4. Бобир О. В. Особистісні характеристики юнацтва з різними формами обдарованості : автореф. ... дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О. В. Бобир. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
5. Корнієнко О. І. Професійні орієнтації в системі життєвих стратегій старшокласника / О. І. Корнієнко // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5. – С. 35–38.
6. Моляко В. А. Психологічна готовність до творчої праці / В. А. Моляко. – Київ : Знання УРСР, 1989. – 48 с.
7. Организация психологического сопровождения одаренных подростков в процессе их профессионального самоопределения : метод. рекомендации. – М., 2011. – С. 23.
8. Професійна діагностика : збірник / упоряд. Т. Гончаренко. – 2-ге вид. – Київ : Редакції загальнопедагогічних газет, 2005. – 120 с.
9. Пряхников Н. С. Теория и практика профессионального самоопределения: учеб. пособие / Н. С. Пряхников. – М. : МГППИ, 1999. – 97 с.
10. Педагогічні засоби підготовки старшокласників до професійного самовизначення в умовах профільного навчання / Д. О. Закатнов, О. В. Мельник, О. В. Осипов, О. Л. Морін, Л. А. Гуцан, О. В. Скалько. – Київ : ПІВ АПН України, 2005. – 215 с.
11. Семенова-Пономарева Р. А. Сравнительное изучение «одаренных» и «обычных» старшеклассников // Актуальні проблеми психології / за ред. Р. О. Семенової-Пономарьової. – Київ, 2002. – Вип. 1. – Т. 6. Психологія обдарованості. – 208 с. – С. 176–201.
12. Словарь психолога-практика / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с.
13. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности / Д. И. Фельдштейн. – М. : Моск. пс.-соц. ин-т Флинта, 2004. – 672 с.

References

1. Asmolov, A. G., & Jagodin, G. A. (1992). Obrazovanie kak rasshirenie vozmozhnostej razvitiya lichnosti (ot diagnostiki otbora - k diagnostike razvitiya) [Education as an extension of the possibilities of personal development (from the diagnosis of selection to the diagnosis of development)]. *Voprosy psichologii – Questions of psychology*. 1, 6-13 [in Russian].
2. Kon, I. S. (1980). *Psichologija starsheklassnika [Psychology of a high school student]*. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
3. Belskaja, N. A. (2016). Cennostnye orientacii starsheklassnikov s priznakami intellektualno-akademicheskoy i tvorcheskoy odarennosti [Value orientations of high school students with signs of intellectual, academic and creative talent]. *Odarennyj rebenok – Gifted child*. 2, 106-119 [in Russian].
4. Bobir, O. V. (2005). *Osobistisni harakteristiki junactva z rizmimi formami obdarovanosti [Particular characteristics of a youth with different forms of food]*. Dnipropetrovsk [in Russian].
5. Kornienko, O. I. (2000). Profesijni orientacii v sistemi zhittevih strategij starshoklasnika [Professionals of the oriental system in the systems of strategists of the senior pupils]. *Praktichna psichologija ta socialna robota – Practical psychology and social work*. 5, 35-38 [in Ukrainian].
6. Moljako, V. A. (1989). *Psichologichna gotovnist do tvorchoi praci [Psychological Readiness for Creative Work]*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Organizacija psichologicheskogo soprovozhdenija odarennyh podrostkov v processe ih professionalnogo samoopredelenija. Metodicheskie rekomendacii [Organization of psychological support of gifted teenagers in the process of their professional self-determination]. (2011). Moscow [in Russian].
8. Goncharenko T. (Ed.), (2005). *Profesijna diagnostika [Professional diagnostics]*. Kyiv [in Ukrainian].

9. Prjashnikov, N. S. (1999). *Teorija i praktika professionalnogo samoopredelenija [Theory and practice of professional self-determination]*. Moscow [in Russian].
10. Zakatnov, D. O., Melnik, O. V., Osipov, O. V., Morin, O. L., Gucan, L. A., & Skalko, O. V. (2005). *Pedagogichni zasobi pidgotovki starshoklasnikiv do profesijnogo samoviznachennja v umovah profilnogo navchannja [Pedagogical means of preparation of senior pupils for professional self-determination in the conditions of profile education]*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Semenova-Ponomareva, R. A. (2002). Sravnitelnoe izuchenie «odarennyh» i «obychnyh» starsheklassnikov [Comparative study of "gifted" and "ordinary" high school students]. *Aktualni problemi psihologii – Actual problems of psychology*. Kyiv. 1, 176-201.
12. Golovin, S. Ju. (1997). *Slovar psihologa-praktika [Dictionary of psychologist-practice]*. Minsk: Harvest [in Russian].
13. Feldshtejn, D. I. (2004). *Psihologija vzroslenija: strukturno-soderzhatelnye harakteristiki processa razvitija lichnosti [Psychology of Adolescence: Structural-Content Characteristics of the Process of Personality Development]*. Moscow [in Russian].

Hrytsyshyna T., Savchenko Y. Features and Methods of Professional Work with Intellectually Gifted Senior Pupils.

Summary.

The article analyzes the problems of the professional choice of gifted adolescents, the psychological features of their professional self-determination. The concepts, content and tasks of vocational guidance, the features of the choice of profession, as well as the methods of vocational guidance diagnostics and professional counseling of high school students are disclosed.

The questions of vocational guidance work of intellectually gifted high school students are considered in a special way – as a system of educational work, aimed at the acquisition of knowledge about socio-economic and psycho-physiological conditions of the right choice of a profession, formation of their ability to analyze the requirements of different professions to the psychological structure of the individual, as well as their professional significant qualities, ways and means of their development. Considerable attention is paid to organizing the process itself and conducting vocational guidance work in accordance with the main problems faced by gifted students in the process of professional self-determination.

The article defines the task of vocational guidance, which is to familiarize students with the professions and rules of their choice, to educate the focus on self-knowledge as a basis for professional self-determination; the formation of the ability to subdivide their abilities with the requirements for acquiring a particular profession, to build on this basis a real plan of mastering the profession, as well as the development of professionally important personal qualities.

The article represents a comprehensive vocational guidance of psychological and diagnostic system for senior pupils and youth "Professional orientation", which diagnoses personality and characterological features, predicts educational and professional achievements of the individual in various fields of activity: entrepreneurial, social, risk-related, conventional, artistic, realistic, nature-realistic, intellectual, allowing in the future consciously and reasonably to make a professional choice.

Key words: *intellectually gifted senior pupils; vocational guidance; professional self-determination; professional information; complex professional diagnostics; professional consultation.*

Грицишина Т., Савченко Ю. Особенности и методы профориентационной деятельности с интеллектуально одаренными учениками старших классов.

Аннотация.

В статье проанализированы проблемы профессионального выбора одаренных подростков, психологические особенности их профессионального самоопределения. Раскрыты понятия, содержание и задачи профессиональной ориентации, особенности выбора профессии, а так-

же методы профориентационной диагностики и профконсультирование старшеклассников.

Ключевые слова: *интеллектуально одаренные старшеклассники, профориентация, профессиональное самоопределение, профессиональная информация, комплексная профессиональная диагностика.*

Стаття надійшла до редколегії 1 жовтня 2018 року.